

Med kolektivnim spominom in političnim delovanjem: jugonostalgija v Bosni in Hercegovini¹

Mapiranje jugonostalgije

»Kdor v Bosni in Hercegovini danes ni nostalgichen, ni normalen!«

Predsednik Zveze Društev J. B. Tito v Bosni in Hercegovini
Zlatko Dukić.²

Dvajset let po padcu berlinskega zidu se ponuja odlična priložnost za premislek o nedavni preteklosti: ni predaleč, da bi nam dovolila pozabo, a hkrati ni preblizu, da bi zameglila kritično presojo. Nostalgija po tistih časih je nedvomno eden najbolj nepričakovanih družbenih fenomenov nemirne postsocialistične tranzicije. Še zlasti močno jo je zaznati v državah, kjer sta prihajajoča svoboda in demokracija v resnici pomenili vojno, opustošenje in revščino. Bosna je značilen primer države, kjer se stvari ne bi mogle zgoditi bolj narobe, kot se dejansko so; zato ni presenečenje, da je nostalgija po socialističnih časih tako močna in razširjena.

Kako, zakaj, kdo in s kakšnimi motivi – to so, na kratko, temeljna vprašanja tega članka. Moj namen je raziskati posebnosti jugonostalgije v Bosni: kdo so njeni akterji in zakaj; kateri so njeni značilni elementi, ki jih ne moremo najti drugod, in kateri so tisti skupni; kako je organizirana: je formalna in institucionalizirana, ali je neformalna in spontana; in končno, kakšne so ambicije, dosegi in, če sploh, konkretni cilji emancipatorne jugonostalgije v tej z vojno razkosani državi?

Ta študija je del mojega potekajočega projekta raziskati nostalgijo po socializmu. Ta se je pojavila v različnih nekdanjih socialističnih državah v raznolikih oblikah in intenzitetah, v med seboj zelo različnih skupinah in generacijah in je bila uporabljena za različne namene, ki pa navsezadnje govorijo isto stvar: prej je vse bilo boljše. Pri svojem raziskovanju prepletam različne kvalitativne metode, diskurzivno analizo, opazovanje z udeležbo, line-tracing, analizo

¹ Pričujoči članek bo objavljen v zborniku, ki ima delovni naslov *Građanske i negrađanske vrijednosti u Bosni i Hercegovini – stanje nakon Dayton* (ur. Ola Linstead in Sabrina P. Ramet) pri zagrebški založbi Alinea. Članek je objavljen z dovoljenjem založnika in urednice ter urednika.

² V intervjuju, 19. avgust 2009. Dukić je tudi novinar in pisatelj. Zaposlen je na kantonalnem ministrstvu za izobraževanje, znanost, kulturo in šport. Eden njegovih romanov ima naslov *Maršal ve za to?* (Zna li ovo Maršal; Tuzla: Narodna i univerzitetska biblioteka, 2000).

³ Moram omeniti, da mi je večina ljudi, s katerimi sem govoril in jim predstavil raziskavo, prijazno ponudila pomoč in v katarzi začela razlagati *tiste čase*, kazala slike iz drugih sob, predvajala partizanske pesmi in Titove govore.

⁴ Za obširnejši teoretski premislek tega pristopa glej *Titostalgija: študija nostalgije po Josipu Brozu* (Ljubljana: Mirovni inštitut, 2008). Celotna verzija besedila je dostopna na spletu prek <http://mediawatch.mirovni-institut.si/eng/mw20.html>.

vizualnega gradiva, primerjavo javnomnenjskih raziskav itd. Te metode so bile uporabljene tudi v tej študiji. Zbiram gradiva, podatke, primere, poročila, članke, posnetke izjav, spominke, prepise vtisov v knjigah gostov in majice; že več kot deset let črпам informacije iz raznolikih virov, največ pa sem jih zbral na raziskovalnih potovanjih v letu 2008 (pet v obeh entitetah in distriktu Brčko) in z intenzivnim terenskim delom v avgustu in septembru 2009.³ K omenjenim in drugim fenomenom sem metodološko pristopil iz dveh idealnotipskih perspektiv: »od zgoraj navzdol«, tj. iz perspektive (materializiranih) diskurzov

določenih skupin in posameznikov ter njihove nostalgичne produkcije (na kratko, to je »kultura nostalgije«); ter »od spodaj navzgor«, tj. iz perspektive, ki razkriva prepričanja ljudi in njihove mentalitetne vzorce boljših preteklih časov (»nostalgичna kultura«). V realnosti sta seveda obe perspektivi vedno soobstoječi in medsebojno prepleteni: nanašata se druga na drugo.⁴

Nostalgija se ponavadi razume kot intimna in neškodljiva emocija, ki se sklene v sebi, kot grenko-sladka dnevna sanjarija, ki nima skoraj nikakršnih političnih in družbenih konsekvenc. Enako je z jugonostalgijo, ki je najpogostejše opisovana v vrsti senzacionalističnih reportaž v dnevnih medijih ali v obsodbah njenih političnih nasprotnikov; precej manj pa jo ustrezno analizirajo družboslovci. Presenetljiva je razlika med popularnim razumevanjem in kritičnimi študijami jugonostalgije: šele v zadnjih nekaj letih so bile objavljene tehtne analize in resne razprave.

Na splošno obstajata dva glavna pogleda na nostalgijo. Prvega bi lahko označili kot »esencialističnega«: nostalgijo razlaga kot prijeten spomin na boljše čase, ki so se dejansko zgodili. V tej perspektivi je nekdo lahko nostalgичen le za minulimi časi, stvarmi in ljudmi, itd., ki jih je doživel, imel ali poznal. Za Freda Davisa, avtorja sociološke klasike o nostalgiji, mora ta vključevati prvoosebno spominjanje tistih časov: »preteklost kot objekt nostalgije mora biti nekako bolj osebno doživeta preteklost kot pa izpeljana le na primer iz kronik, almanahov, zgodovinskih knjig, spominskih plošč ali legend« (Davis, 1979: 8). V nasprotnem pogledu, ki ga lahko imenujemo »dekonstruktivistični«, se nostalgija kaže kot le eden številnih vzporednih in konkurenčnih diskurzov sodobne kulture, ki si ga lahko prisvojimo, najdemo, reinterpretiramo in prikrojimo tako kot kateregakoli drugega. Z besedami Susan Stewart, »preteklost, ki jo išče, nikoli ni obstajala drugače kot narativ« (Stewart, 2003: 23). Ta pogled se nanaša na primere – tako pogoste danes –, ko so ljudje nostalgичni, čeprav v resnici niso živeli v tej »nostalgizirani« preteklosti ali poznali teh ljudi. Na kratko: nostalgija ni le prijetno spominjanje tega, kako je bilo, temveč tudi – ali predvsem, če zavzamem radikalnejše stališče – zgodba o tem, kako ni nikoli bilo, a si zdaj želimo, da bi bilo. Tako ali drugače, strinjam se z Malcolmom Chasom, da je »temelj nostalgij« »nostalgija za preteklostjo, ki sama ni bila nostalgичna: preteklost, ki je osvobodjena izkoriščanja, konflikta in nestanovitnosti« (Chase, 1989: 133).

V tem članku me najbolj zanima emancipatorna nostalgija v današnji Bosni. Preden jo predstavim in analiziram, bi rad omenil še druge klasifikacije nostalgije. Lahko je restorativna (»zada si znova zgraditi izgubljeni dom in zakrpati luknje v spominu«) ali reflektivna (temelji na »hrepenenju in izgubi, nepopolnem procesu spominjanja« (Boym, 2001: 41)). V zastavitvi Georgea Simmla lahko osebno in kolektivno razumemo kot dvojno potrebo človeka po konformnosti in razlikovanju, po kolektivnosti in individualnosti. Pripadniki družbe si seveda delijo skupne spomine oziroma nostalgijo za nekaterimi preteklimi dogodki, a hkrati vsak od njih ohranja tudi osebne, intimne in ekscentrične spomine, ki so samo njegovi oziroma njeni.

Nostalgija je lahko tudi neinstrumentalna (brez kakršnihkoli širših ambicij – zgolj intimno hrepenenje po čudoviti preteklosti) ali instrumentalna (premišljeno ustvarjena ali izzvana iz pragmatičnih razlogov). Lahko je mimetična (oprijema se preteklosti, kot je nekoč bila, je resnoba in jo želi obnoviti) ali satirična (je šala, ironija ali parodija preteklosti, ki pa vseeno do nje ohranja naklonjen odnos). Kot temelj vseh nostalgичnih sanjarij pa prepoznavam utopijo, (ne)zavedno željo in iskanje boljšega sveta, kot je obstoječi. Najkrajša definicija nostalgije bi po mojem mnenju lahko bila »retrospektivna utopija«. Susan Stewart piše, da si »nostalgija nadeva prepoznavno utopični obraz, obraz, ki se obrača k prihodnji preteklosti, k preteklosti, ki ima zgolj ideološko realnost« (Stewart, 2003: 23), medtem ko Boym piše o »utopičnih dimenzijah« nostalgije, »ki sestojijo iz preizkušanja drugih možnosti in neizpolnjenih obljub moderne sreče« (Boym, 2001: 342).

Pasivna jugonostalgija v Bosni in Hercegovini

»Če bi bilo mogoče, da bi On vstal od mrtvih, bi sam takoj umrl.«

Brivec iz vzhodne Bosne, avgust 2009

Da bi razložili nostalgijo v določenem družbenem okolju, je pomembnejše razumeti trenutni položaj kot pa preteklost: nostalgija vedno govori bolj o tem, kaj je narobe danes, kot o tem, da so bili pretekli časi popolni. Družbeni, politični, religijski, ekonomski in kulturni položaj sodobne postdaytonske Bosne in Hercegovine in primerjava podatkov s predvojnimi obdobji in primerljivimi državami si zasluži posebno obravnavo. Pričujoči članek se ukvarja z mnenji ljudi, njihovimi čustvi, občutji in družbenimi posledicami, ki jih lahko pripišemo nostalgiji in so v odnosu s temi objektivnimi dejavniki ali ne.

Nostalgijo v Bosni lahko razložimo s prej omenjenimi klasifikacijami, vendar me na tem mestu najbolj zanima njen družbeni in politični angažma: je zgolj pasivna, intimna ali tudi dejavna in politična? Kot je bilo že rečeno, zaradi analitičnih razlogov bi uporabil weberjanske idealne tipe za razlikovanje pasivne, asocialne in apolitične nostalgije ter dejavne, emancipatorne nostalgije, ki aktivno sodeluje v sodobnih družbeno-političnih dogajanjih. Pasivna nostalgija je bolj kontemplativna, sentimentalna, zaprta vase, samopomilujoča, »životari na ruševinah, patini časa in zgodovine, v sanjah o drugem prostoru in času« (Ibid.: 41), nima drugih ambicij, kot da pestuje spomine na superiorno preteklost. Podpira širok razpon komercialne nostalgije, kot je celotna industrija spominkov, starin in nostalgичnega turizma. Emancipatorna nostalgija na drugi strani kritizira sedanost, stopa v bran preteklega, sanja o boljši prihodnosti in si zanjo aktivno prizadeva – seveda na podlagi idealizirane dediščine preteklosti. V resničnem življenju lahko oba tipa zaznam v istem nostalgичnem fenomenu. Ko posamezen stopi v ospredje, ga lahko klasificiram kot bolj pasivnega ali bolj emancipatornega in aktivnega. Obisk enega številnih nostalgичnih dogodkov ali prikazovanje Titove slike na javnem prostoru je lahko hkrati sentimentalno vračanje k tistim čudovitim časom, ali odločno stališče v zdajšnjem političnem položaju. Toda nekatere dejavnosti nostalgikov so brez dvoma zelo politične, kot je predlog zakona za prepoved fašističnih organizacij in simbolov v Bosni. O tej vrsti aktivne in politično angažirane nostalgije bo tekla beseda v tretjem delu članka.

Pasivna nostalgija v Bosni ima veliko značilnosti. Veliko ulic in trgov je ohranilo Titovo ime in imena drugih partizanskih herojev, vojaških enot in žrtev fašizma. Nad Prokoškim jezerom

⁵ Nekateri drugi so bili umaknjeni ali spremenjeni, kot tisti nad Mostarjem z obrisom mosta in posvetilom *BiH, volimo te* namesto *Tito, volimo te*.

⁶ Paznika sem prosil za fotografiranje, a iz očitnih razlogov je to v zaporu prepovedano.

⁷ Glej fotografije na njegovi uradni strani: www.zeljkokomsic.ba/ba/stream.php?kat=133.

⁸ Ob odprtju leta 2006 so bili natakari oblečeni v uniforme pionirkov.

⁹ Kot so *Tovariš Tito, urni se med nas, ljubijo te Srbi, Hrvati in Muslimani. Kradel si, a tudi z nami delil. Ti novi samo kradejo in nam nič ne dajo*, ali *Tovariš Tito, urni se med nas! (Ne, ni ga denarja na svetu.)*.

¹⁰ Izbor slik na steklu pri uličnem prodajalcu v Sarajevu je vključeval simbole Bosne, grba Manchester Uniteda, Barcelone in drugih nogometnih klubov, Ferrarija, in seveda portrete Cheja in Tita.

v bližini Fojnice še vedno stoji velikanski napis Tito, sestavljen iz kamnov.⁵ Relikte iz nekdanje Jugoslavije v obliki spominkov, priznanj, Titovih fotografij, slik, papirnatih zastav SFRJ lahko vidimo na javnih in zasebnih prostorih po državi, od brivnic do odvetniških pisarn, od mehaničnih delavnic do špecerij, od pisarne v zaporu v zahodni Bosni⁶ do pisarne Željka Komšića⁷ (hrvaškega člana predsedstva Bosne in Hercegovine; socialnega demokrata), da ne omenjamo zasebnih domov. Nostalgije elemente lahko opazimo na oblačilih, ki jih nosi pretežno mlajša generacija: na majicah, značkah, našitkih, šalih, kapah itd.

Nostalgija prodaja; tako lahko povzamem komercialno rabo nostalgije – ali celo zlorabo, bi dodali kritiki. Sklicevanje na prejšnje čase je pogosto v oglaševanju in potrošniški kulturi, na primer z imeni, logotipi in dizajnom delavnic in trgovin (avtopralnica Nostalgija v Lončarih, trgovina Red Star Sport v Brčkem itd.). Nekateri bari in restavracije se imenujejo po Titu: Caffé Tito je eno najbolj priljubljenih zbirališč za mladino v Sarajevu (Velikonja, 2008: 53–54). Vhod v igralnico in gostinski lokal Marshal v Bihaću je okrašen z veliko sliko Tita in pozdravom Dobrodošao, predsedniče! V bližini blagajne, biljardnih miz in druge igralniške opreme je bizarna instalacija, naslovljena Goli otok, po razvpitem jugoslovanskem delovnem taborišču.⁸

Restavracija Drug Tito v Tuzli je prav tako lepo okrašena, ponuja običajno lokalno hrano, z izjemo po navadi velike porcije čevapčičev, ki se imenuje Partizanka. Obrat s hitro prehrano Marshal v Drvarju in Caffé Maršal v Jajcu so pred kratkim zaprli, medtem ko v smučarskem središču Bjelašnica lahko obiščemo Hotel Maršal. Zanimiva je tudi oprema bara Rijad v Tuzli: čeprav je imenovan po prestolnici Savdske Arabije in poln puščavske motivike (vključno z napol zakritim obrazom čednega arabskega dekleta), lahko opazimo tudi slike Tita v bleščečem okvirju, ki so izobešene v osrednjem delu bara pri blagajni. Nekateri samostojni podjetniki in športni klubi za namene lastnega oglaševanja izdajajo koledarje s slikami Tita. V vseh omenjenih primerih lahko doživimo »zapleteno razmerje žalovanja, potrošništva in mrež ekonomije, ki se spletajo okoli zgodovinskih dogodkov« (Sturken, 2007: 4).

To drži prav tako za replike ali nove izdelke z motivi iz stare Juge, ki se prodajajo v trgovinah s spominki, na boljših sejmi, starinarnicah, stojnicah v mestnih središčih in celo na internetu (značke, kipi Tita, zastave, lesorezi, osvežilci zraka za avto, magneti, pepelniki, vžigalice, vžigalniki, obeski za ključke s Titom, celo Jovanko, in jugoslovanskim grbom, mali krožniki, skodelice, blazinice in drugi okraski). Ti predmeti pogosto vključujejo znane Titove citate ali priljubljene izjave drugih ljudi o njem.⁹

Najpogosteje se ti predmeti prodajajo kot del celotne, popolnoma neselektivne ponudbe: skupaj s slikami znanih nogometašev, popzvezd, turističnih atrakcij, erotičnih ali zabavnih podob, ljudske umetnosti ter celo religioznih in nacional(istič)nih simbolov.¹⁰ Nostalgija seveda velikokrat pomaga pri prodaji še česa drugega kot zgolj čaščenja preteklosti. Za primer: na koncu dvostranskega letaka o Titovi jami v Drvarju je oglas za okoliške sadne izdelke, ki so na voljo turistom v tej regiji. Marshal Bar v Drvarju je hkrati igralnica. Ime mednarodne kolesarske dirke v Sarajevu, ki poteka sredi avgusta, Downtown Sarajevo – Das ist Valter citira priljubljene

no partizansko televizijsko serijo iz 70. let Valter brani Sarajevo (eden Titovih psevdonimov je bil tudi Valter).

Nostalgичni turizem se počasi razvija na nekaterih pomembnih zgodovinskih mestih, kot so Jajce, Drvar, Jablanica in Bihać, kjer so odprti (ali bodo) prenovljeni muzeji: na razglednicah in vstopnicah so podoba Tita partizana in njegove slavne izjave (kot je Ranjencev ne smemo pustiti!). V zadnjih 17 letih vsi štirje muzeji doživljajo žalostno usodo: bili so opustošeni, izropani, nekateri v prvih mesecih vojne celo požgani. Šele v zadnjih letih so bili prenovljeni in odprti za javnost s pomočjo lokalnih ali državnih oblasti (Jablanica, Bihać), drugi s pomočjo lokalnih entuziastov (Drvar, Jajce), ki so jih podprle antifašistične in nostalgичne skupine iz vseh delov nekdanje Jugoslavije in tuje fundacije. Ker je bila večina predmetov ukradenih, imajo muzeji težave z razstavljanjem originalnih primerkov. Obiskovalci so, kot pravijo kuratorji, večinoma slovenski turisti, bosanski izseljenci in okoliški prebivalci. Razstave muzeja v Jablanici vključujejo bitko na Neretvi, rekonstrukcijo kmečke hiše in razstavo o nedavni vojni. Muzej v Jajcu o II. zasedanju Avnoja so rekonstruirali štirje entuziasti različnih narodnosti¹¹ brez vsakršne institucionalne podpore, s svojim delom in donacijami iz vseh delov nekdanje Jugoslavije (predvsem iz Slovenije). Uspelo jim je in muzej so znova odprli leta 2008, ob 65. obletnici II. zasedanja. Njihov cilj je poustvariti dejansko stanje, v nasprotju s podobnimi muzeji v Kozari in Jablanici, kjer je bila partizanska dediščina povezana – z dodanimi deli razstav – z zadnjo vojno v letih 1992–1995, ki podpira posamezno stran (srbsko ali bošnjaško-hrvaško).¹² Na dvorišču pred muzejem se danes srečujejo lokalni titoisti. Spominski muzej v Drvarju se imenuje 25. maj 1944, ponovno je bil odprt maja 2008, prav tako ob 65. obletnici Avnoja s pomočjo (večinoma tujih) donacij.¹³ Muzej v Bihaću o I. zasedanju Avnoja se gradi in bo odprt kmalu. Za razumevanje tovrstnih fenomenov se je Frederic Jameson skliceval na Ernsta Blocha, ki »nas je že opomnil, da je industrija turizma tudi že slutnja Utopije« (Jameson, 2005: 252).

Toda po mojem mnenju so najpomembnejše nostalgичne reference na socialistične čase v mentaliteti, popularnih prepričanjih in notranji ureditvi hiš. Veliko gospodinjev ima sliko Tita ali drug relikv iz tistih časov na vidnem mestu v domovih ali vrtovih. Sklicevanje na Jugoslavijo in Tita je pogosto v frazah in vsakdanji komunikaciji, kot Pri Titu! (»Tita mi!«), On je car! (»On je Tito!«), obnaša se kot pokojni Tito (»k'o rehmaetli Tito!«),¹⁴ ali celo v šalah, ki povečujejo njegovo dobo in vlogo.¹⁵ V grafutih nastopa kot sinonim za osvoboditelja, (recimo Sefer je bosanski Tito – BPS SH).¹⁶ Na dan njegove smrti je samooklicana raja objavila časopisne osmrtnice z njegovo fotografijo, zahvalami in izjavami, kot je Še vedno si naš Predsednik!.

Nostalgичni kraji pri obiskovalcih sprožajo izražanje njihovih občutkov do preteklosti. Nekateri vgravirajo svoja imena v spomenike, recimo Džana – Titov pionir v novo kočo Titove jame v Drvarju. Zelo zanimive so v tem pogledu knjige obiskovalcev, v katerih so na eni strani zapisane letargične sanjarije o tem, kako je vse bilo popolno,¹⁷ in na drugi kritike današnjega

¹¹ Na začetku vojne je eden izmed njih, da bi jih rešil, zakopal nekaj predmetov na vrtu; nekaj drugih so rešili frančiškani iz bližnjega samostana.

¹² Intervju s članom Društva JBT iz Jajca in muzejskim kuratorjem, 21. avgust 2009.

¹³ Koče v Titovi jami so bile požgane in dve tretjini predmetov ukradenih. Nekatere so pozneje zasledili celo v Kanadi, na internetni strani trgovine z antikvitetami. Intervju s kuratorjem, 22. avgust 2009.

¹⁴ Kot pravijo tudi tisti, ki ga sovražijo: *Jebo te Tito! ali Jebem ti Tita!*

¹⁵ Kot je *Tovariš Tito*, zašli smo z tvoje poti in zdaj nas vsi zafrkavajo!.

¹⁶ Sefer Halilović je bil med zadnjo vojno med poveljniki federalne vojske, po njej pa je ustanovil stranko BPS (Bosansko-hercegovačka patriotska stranka BPS-Sefer Halilović).

¹⁷ Tu je nekaj primerov. V muzeju v Jablanici: *Poljub Titu, radi te imamo... Za vedno v naših srcih*. (9. junij 2009); v muzeju v Drvarju: *Nihče nam ne more vzeti naših spominov* (21. junij 2009) in *Na dolga leta, Tito!* (19. avgust 2009); v muzeju v Jajcu: *Lepo je bilo, ko smo bili tvoji pionirji*. (7. avgust 2009), *Živimo v upanju, da se bo nekoč rodil tvoj naslednik, dovolj dober, da bo hodil po tvojih poteh. Tito, radi te imamo*. (23. julij 2009), in *Če bi se le bratstvo in enotnost lahko urnila* (27. julij 2009).

¹⁸ Spet nekaj primerov. V muzeju v Jajcu beremo: *Zakaj si odšel, Tito? Bilo bi, kot je bilo.* (19. avgust 2009), *Naredimo spet tako kot je bilo v Titovi Jugoslaviji, da bo vse kot je bilo nekoč. Na dolga leta, SFRJ!* (29. november 2008), *Neomajni na Titovi poti smo bliže uresničitvi naše levičarske zamisli o ureditvi države in družbe kot celote* (30. november 2008), *Le pojdite naprej, socializem se bo vrnil!* (25. julij 2009) in *Na starih poteh Avnoja do novih integracij!* (2. avgust 2009); v muzeju v Jablanici *Bili smo in smo za Bosno* (14. avgust 2009), *Nikoli ne smemo pozabiti, kaj se je zgodilo v BiH. Zato smo pripeljali najina sinova Mahirja (14 let) in Vedada (7 let), da bosta lahko tudi onadva pokazala to svojim otrokom.* (5. avgust 2009); v muzeju v Drvarju *Ne smemo pozabiti!* (18. avgust 2009) in *Hvala za vašo pomoč pri ohranjanju zgodovine.* (15. avgust 2009).

¹⁹ Naletel sem na zgolj eno empirično študijo gimnazijcev iz Republike srbske, ki je pokazala, da med današnjimi in preteklimi političnimi osebnostmi najbolj spoštujejo Tita (5,6 %) – a takoj za njim najdemo Radovana Karadžića in Dražo Mihajlovića (3,3 in 2,4 %). Tita spoštujejo bolj otroci iz mešanih zakonov (13,9 %) kot otroci staršev iste narodnosti (4,5 %). Glej Čekrljia, Đorđe, Turjačanin, Vladimir in Puhalo, Srđan (2004): *Društvene orijentacije mladih*. Banja Luka: NIBPNP, predvsem 49–51.

²⁰ Slavko Đukić iz Travnik, intervju 8. septembra 2009.

²¹ Podobno je v Međugorju, kjer najbolj predani verniki vzamejo domov kamne s »svetega« griča.

²² Intervju, 16. avgust 2009.

položaja in pozivi k politični spremembi – na podlagi jugoslovanske izkušnje, seveda.¹⁸ V Bosni in Hercegovini žal ni raziskav javnega mnenja (kot na Hrvaškem in v Sloveniji), ki bi ugotavljale, kako ljudje danes vrednotijo tiste čase, Tita, socializem itd.¹⁹

Oboževanje Tita lahko razumem kot popularno religioznost, ki mu pripisuje mitološke poteze in ga upodablja v nadnaravnem okviru. Tito, državljani sveta, je prišel iz pripovedke, živel z nami v blaginji, potem pa se vrnil nazaj v pripovedko, je pojasnil predsednik enega izmed društev JBT.²⁰ Med mojim obiskom enega teh društev je članica, gospa pri sedemdesetih, ljubkovala Titov kip in ponavljala: Naš dragi Tito, naš ljubljani Tito... Med terenskim delom na enem izmed nostalgčnih krajev sem opazil, kako je mladenič zgodnjih dvajsetih iz družine bosanskih izseljencev, ki je prišla obiskat svoj nekdanji dom, izbral štiri kamne, za vsakega člana družine po enega, in jih odnesel v avto (skupaj z ducatom drugih spomenikov, ki so jih kupili).²¹ V tradicionalno levičarski vasi v vzhodni Bosni je tamkajšnji titoist obnovil in postavil velikanski kovinski doprski kip Tita na svoj vrt poleg lokalne ceste, ki vodi na pokopališče. Veliko mimoidočih položi tja rože, molijo in prekrizajo se, preden nadaljujejo svojo pot, da bi obiskali preminule sorodnike. Kuratorica muzeja v Jablanici mi je povedala, da se je velikokrat zgodilo, da se je avtobus katoliških romarjev na poti iz oziroma v Međugorje ustavil tam, nekateri so obiskali muzej, ženske so gledale veliko sliko Tita, se prekrizale in jokale.²²

Večino teh značilnosti pasivne nostalgije ali z besedami Andreasa Huyssena »nostalgije obupa« (Huyssen, 1995: 47) lahko opazimo tudi v drugih delih nekdanje Jugoslavije. To je oblika fascinacije s preteklostjo, ki se ne more več vrniti: je retrospektivna, regresivna in eskapistična ne glede na raven (individualna – kolektivna), cilj (instrumentalni – neinstrumentalni), ali način pojavljanja (mimetičen – satiričen). Kot taka nima nikakršne ambicije, da bi se soočila s trenutnim položajem ali ga celo premagala.

Emancipatorna jugonostalgija v Bosni in Hercegovini

Če obstaja nebo,
je On šel tja,
da bi nam prinesel zvezde.
Tu ljudje čakajo Nanj,
zbrani okoli časa,
ki spominja Nanj.

Sonce vzhaja in pravi,
da je Njega srečalo na poti
skozi veke vekov,
tu z nami čaka Nanj
šteje leta in dneve,
ki bodo prišli nekoč.

Citat iz pesmi Buduća doba beograjskega pesnika
Velimirja Miloševića, zapisan na članski izkaznici
Društva JBT v Banjaluki.

Pasivna nostalgija je fatalistična, brezperspektivna, melanholična, celo melodramatična, medtem ko so glavne značilnosti emancipatorne nostalgije družbena kritika, obramba preteklosti, odprtost zunanjemu svetu (nagovarja tudi širšo javnost, ne samo nostalgikov) in politično delovanje. Na kratko: emancipatorna nostalgija je perspektivna, gleda naprej v boljšo prihodnost, ki je navdahnjena z vizijo boljše preteklosti.

Emancipatorna nostalgija se odvija v veliko aktivnostih, v delovanju različnih skupin in ob različnih priložnostih. Začel bom s spletno stranjo in virtualno Republiko Titoslavijo (www.titoslavija.com), ki jo je 25. maja 2005 postavila v Sarajevu ena številnih protivladnih organizacij Mirovna akcija humanista, ki se zavzema za ponovno uvedbo idej in vizij, za katere se je boril tovariš Tito. V treh letih obstoja je ta država uvedla ustavo, himno (Druže Tito, mi ti se kunemo, seveda), zastavo, državljanstvo in potni list, njena prestolnica pa je v srcih njenih državljanov. Društva JBT imajo tudi svoje spletne strani,²³ nostalgijo je opaziti tudi v urbani kulturi: grafiti in podobe street-art nagovarjajo mimoidoče s številnih zidov in javnih objektov v Bosni in Hercegovini.²⁴ Cestni znaki, ki izražajo dobrodoščilo obiskovalcem entitet, so še zlasti tarča napisov, recimo Živel Tito! ali samo Tito.

Zadnja leta postajajo proslave ob pomembnih dogodkih iz obdobja II. svetovne vojne v Bosni večje in bolje organizirane, na njih se zbirajo udeleženci – aktivni ali pasivni – iz nekdanje Jugoslavije in od drugod. Obletnice v Jajcu, Mrkonjić Gradu, Kozari, Tjentištu, Bihaću, Jablanici in Drvarju spominjajo na tiste iz starih časov s partizanskimi in socialističnimi zastavami, simboli, uniformami, pesmimi, plesi (kozaračko kolo, seveda) in govori. Jajce je 29. novembra 2008 postalo prestolnica SFRJ z delegacijami in obiskovalci iz vseh šestih republik. Na programu 65. obletnice, naslovljene Dani Avnoja, je bilo odprtje muzeja, polaganje vencev in rož na partizanske spomenike, in glavni dogodek v kulturnem domu.²⁵ Državne in lokalne oblasti, v katerih prevladujejo nacionalistične stranke, večino teh proslav spregledajo. Edini funkcionar, ki si je »upal« priti v Jajce, je bil Željko Komšić, za kar je bil nagrajen z bučnim aplavzom. Na nekaterih od teh proslav so člani Društev JBT nosili rdeče majice s Titovo sliko, sprevod pa je z zastavami in insignijami korakal skozi bližnje mesto (ob eni od teh priložnosti, julija 2009, smo naredili Travnik rdeč!, je ponosno povedal eden izmed organizatorjev).

²³ Kot so www.drustvojbtsa.co.ba, bogumilbe.blogspot.com/2008/01/drustvo-josip-broz-tito-zenica.html in www.tito-bihac.org.

²⁴ Kot je datum 29. 11. 2006 z rdečo zvezdo in pripisom *Smrt fašizmu, svoboda narodu, JNA z rdečo zvezdo* in obkroženo črko A (torej, ironična aluzija na punk), potem *Mi vsi smo Tito, Tito Partija* itd. Tito je tudi glavni lik »grafitarskih bitk« med njegovimi privrženci in nasprotniki: v Mostarju je nekdo k rdečemu grafitu *Tito* dodal s črno *je gej*. Pogosto je njegovo ime, napisano z rdečo, prečrtano s črno barvo.

²⁵ Udeležil sem se tega dvodnevne-ga dogodka, na katerem se je zbralo okoli 5000 ljudi (prvi dan). Slavnostno zborovanje v kulturnem domu je bilo sesetavljeno iz umetniških nastopov in govorov predstavnikov iz vseh šestih republik, vsak od njih je bil bučno pozdravljen. Začelo se je z bosansko himno, Internacionalo in nastopom slovenskega imitatorja Tita, Iva Godniča. Njegov govor, v katerem je slavil partizansko osvoboditev in socialistična desetletja, je vključeval tudi Titove besede izpred 65 let. Večkrat je bil prekinjen z aplavzi in vzkliki iz občinstva *Živel tovariš Tito*. Slogan, ki je bil večkrat ponovljen, je bil seveda *Smrt fašizmu, svoboda narodu*, vedno mu je sledil dolg aplavz.

²⁶ V Rusiji je nostalgija za močjo, velikostjo in napredkom ZSSR del politične platforme sovjetskih (in celo nacionalističnih, velikoruskih) nostalgikov, medtem ko v Makedoniji obstaja politična stranka Zavezništvo Titovih levih sil s približno 3500 člani.

²⁷ Dvaintrideset v Republiki srbski in dvajset v federaciji (od teh jih je celo devet v tuzlanskem kantonu). Številna in dejavna so društva tudi na Hrvaškem in v Makedoniji, v preostalih republikah nekdanje Jugoslavije pa je le nekaj društev, ki niso združena v eni organizaciji. Visoki funkcionar enega teh združenj, bosanski Srb, mi je dejal, da načrtujejo »prečkati reko Drino«, kar pomeni opogumljati in podpirati formiranje teh skupin v Srbiji. Vztraja, da se morajo s srbskim nacionalizmom soočiti Srbi sami in ne zunanji kritiki.

²⁸ Največje je društvo v Travniku z 2430 rednimi člani, v Sarajevi 2000, v Tuzli 1748, v Bihaću 1000, v Banjaluki 613, v Jajcu 350 in v Mostarju 250. Večina je bila vzpostavljenih na začetku prejšnjega desetletja, navadno 4. ali 25. maja ali 25. novembra: leta 2002 v Tuzli, Jajcu in Mostarju, leta 2003 v Sarajevu in Travniku, leta 2004 v Banjaluki, leta 2005 v Bihaću, leta 2009 v Bosanski Krupi itd. Njihova generacijska struktura se razlikuje: v nekaterih prevladujejo starejše generacije (60 let in več), kot v Tuzli, Jajcu in Mostarju, medtem ko je v nekaterih drugih veliko mladih ljudi (starih manj kot 30 let), kot v Travniku, kjer je takih 60 odstotkov, a večinoma je starostna struktura uravnotežena (ena tretjina mlajše generacije, ena srednjih let in ena starejših). Po besedah predsednika zveze je 40 odstotkov članov starih manj kot 30 let. V večini Društev JBT je več moških kot žensk, narodnostna struktura pa približno sovпада z narodnostno strukturo lokalnega predela. Tudi njihova družbena provenienca je zelo različna: izhajajo skoraj iz vseh družbenih razredov in poklicnih skupin (upokojenci, študenti, intelektualci, brezposelni in delavci), na splošno pa jih je več iz nižjih razredov. Njihova politična usmeritev je na drugi strani precej homogena: nagibajo se v levo in večinoma volijo socialne demokrate. Nekateri funkcionarji Društev JBT so tudi lokalni voditelji te stranke. Večine

Nostalgija je lahko tudi neposredno in eksplicitno organizirana.²⁶ Dvainštirideset Društev JBT iz Bosne in Hercegovine je od leta 2003 združenih v zvezo, ki ima skupaj približno 20.000 članov in še veliko več simpatizerjev, ki se jim pridružijo pri različnih dejavnostih.²⁷ Vodil sem strukturirane intervjuje s predsedniki in funkcionarji največjih in najdejavnějšíh društev, ter s predsednikom zveze.²⁸ Večina je dobro organiziranih in strukturiranih, z različnimi komisijami, nadzornimi odbori, predsedniki, finančnimi načrti in razdelanimi programi dejavnosti (z uspehi in neuspehi); nekatera imajo spletne strani, različne komisije (za zgodovino in resnico, za informacije in mednarodno sodelovanje, za oglaševanje, potovanja in družabne dejavnosti, za mladino in šport, kulturo in umetnost, itd.), zборе, glasbene in gledališke skupine itd. Zbirajo knjige, dokumente, predmete in starine iz socialističnih časov, ki bi sicer bile zavržene.²⁹ Njihove pisarne in prostori, ki so bogato okrašeni s socialističnim dekorjem, simboli in zastavami, so pogosto tudi prostori za neuradna srečanja.

Na prvi strani njihove članske izkaznice sta Titov portret in napis društva JBT ter nekaj citatov (navadno v latinici in cirilici) slavnih Titovih izjav, kot je Pazite na bratstvo in enotnost kot na punčico svojega očesa ali Največji nevarnosti za Bosno in Hercegovino sta nacionalizem in neofašizem. Ukvarjajo se tudi z izdajanjem koledarjev različnih velikosti, značk, šalov, plakatov in drugega propagandnega gradiva. Vsako društvo JBT organizira tudi dogodke v slavo partizanske in socialistične preteklosti, ki vključujejo kulturne programe, športne dogodke in seveda zabave. Ko je kakšne partizanske spomenike treba obnoviti ali očistiti, celo ko je treba kakšnemu staremu kmetu pomagati na polju, podobno kot v socialističnih časih organizirajo delovne brigade.

Tesno sodelujejo in se srečujejo s podobnimi skupinami iz BiH in od drugod (večinoma s Slovenci in Hrvati), načrtujejo podružnice v diaspori (natančneje na Švedskem in Norveškem). V Bosni in Hercegovini društva JBT sodelujejo z nekaterimi drugimi organizacijami in skupinami ter samo z eno politično stranko, s socialnimi demokrati, čeprav zavračajo, da bi bili njihov podaljšek. Z besedami nekega funkcionarja je na lokalni ravni njihov naravni zaveznik Združenje antifašistov in borcev Narodnoosvobodilne vojne, čeprav je to na državni ravni razdeljeno na dve zvezi, eno za Republiko srbsko in drugo za Federacijo (kar člani društev JBT ne odobravajo, ker menijo, da se je njihov največji sovražnik – nacionalizem – naselil tudi med partizanske veterane). Tretja organizacija, s katero tesno sodelujejo, je Liga antifašistov Jugovzhodne Evrope, ki so jo ustanovila Društva JBT iz Bihaća, Jajca in Banjaluke. Sodelujejo tudi z

nekaterimi drugimi nevladnimi organizacijami in organizacijami, ki se zavzemajo za strpnost in odprto družbo (kot je sarajevsko Združenje neodvisnih intelektualcev KRUG 99).

Prihodnost-ki-naj-pride namesto preteklosti-kot-je-bila

Vrnimo se k ZAVNOBiH in AVNOJ za boljšo prihodnost.

Vpis v knjigo obiskovalcev; Jajce, 29. november 2008

Ugotovitve moje raziskave bodo razočarale tiste, za katere je nostalgija nekakšen retrogradni sentiment in inertna strategija ljudi, ki se pred nepravilno sedanostjo raje zatekajo v preteklost. V resnici velja ravno nasprotno, ker poleg pasivnega dela nostalgije obstaja še njen aktivni del – tj. emancipatorna in angažirana nostalgija, ki se razvija v vsaj štiri medsebojno povezane smeri: družbeno kritiko, obrambo preteklosti, odprtost zunanjemu svetu in neposredno politično delovanje.

Prvič; nostalgija je po definiciji binarni diskurz: manjvredna sedanost je kritizirana skozi optiko romantizirane preteklosti.³⁰ Jugonostalgija v Bosni, organizirana ali ne, vključuje ostro družbeno kritiko, ki meri na nacionalistično politiko in vladajoče elite (tri sestre³¹ so združene v skupnem prizadevanju, da bi nahuj-skale vsak narod proti drugim in nazadnje so prevarale vse, kot je stvari opisal neki intervjuvanec), etnično čiščenje, kruti kapitalizem in krajo nekoč kolektivne družbene lastnine, družbeno nepravilnost, diskriminacijo, brezposelnost, klerikalizacijo družbe, povečanje kriminalitete, nemožnost potovanja v tujino, ignoranco mednarodne skupnosti itd. Bosna je polna primerov nostalgčno utemeljene kritike.

Javni dogodki, konference in okrogle mize v organizaciji društev JBT nikakor niso nostalgčni na sentimentalni, samopomilujoč način, ki morbidno uživa v spominih na izgubljeni jugoslovanski raj. Ravno nasprotno: polni so družbene kritike, posebno kritike etnonacionalnih elit, vojnih dobičkarjev in kriminalcev, religioznih skrajnežev in tujih iredentistov. Prepričani so, da antifašisti morajo postati povezovalni člen bosanske družbe, vztrajajo, da se morajo združiti antifašisti vseh držav, ker fašizem ni premagan – prepoznamo ga in borimo se proti njemu! (Društvo J. B. Tito, 2006: 17 in 30), zagovarjajo vračanje antifašističnih vrednot in politik v njihovo državo. Bosanske antifašistične in partizanske organizacije izdajajo tudi revijo Glas antifašistov, ki obravnava vsakdanje teme delavskega in partizanskega boja, se spominja pomembnih obletnic, pretežno pa se usmerja na sedanost in prihodnost, odpira bistvena vprašanja sodobne bosanske družbe in kritizira vladajoče elite ter vlogo, ki jo ima »mednarodna skupnost«. Uvodnik poletne izdaje iz leta 2009 je zatrdil: Nimamo izbire: fašizem ali Evropa?

Po vrsti brutalnih umorov in drugih kriminalnih dejavnosti v Sarajevu poleti leta 2009 so protestniki spontano nosili slike Tita, vzdikali in nosili table z napisi: Tito se ni skrival pred ljudstvom!, kot so to storili takrat nekateri visoki policijski in politični funkcionarji. V večini

članov ne zanima parlamentarna politika in sploh ne volijo. Tretja skupina so člani – kot jih imenujejo – »narodnostnih strank«, a zaradi očitnih razlogov se ne želijo izpostavljati. Čeprav jih vprašajo po verski pripadnosti, so mi funkcionarji za-trjevali, da imajo člane, ki so tradicionalni verniki (in ne novi konvertiti, »verniki na baterije«, kot se norčujejo iz njih, ali »lubnice« med Bošnjaki, ki imajo zdaj zeleno lupino in rdečo sredico...). Na primer frančiškan Marko Oršolić, ugleden zagovornik tolerance v Bosni in direktor Mednarodnega multireligijskega interkulturnega centra »Zajedno« iz Sarajeva, je član sarajevskega Društva JBT. Dodamo lahko še en zanimiv podatek: v veliko pri-merih je predsednik ali visoki funkcionar Društev JBT druge narodnosti kot večina lokalnih prebivalcev.

²⁹ Med obiskom v sarajevskem Društvu JBT sem našel tri člane pri razvrščanju in označevanju knjig za njihovo knjižnico.

³⁰ Ponovno se vrnimo k utopičnemu ozadju nostalgije, z Jamesonovimi besedami: »S težavo smo prišli do sklepa, da je bila vsa dozdevna Utopična vsebina ideološka in da je prava funkcija njenih tematik v kritični negativnosti, tj. v funkciji demistifikacije njenih pendantov« (Jameson, 2005: 211).

³¹ Tj. nacionalistične stranke.

³² Tajnik mostarskega Društva JBT Goran Janjić v intervjuju, 15. avgust 2009.

³³ Radmila Kapetanović, tehnična tajnica v intervjuju, 17. avgust 2009.

³⁴ Posebno ostri so pri obsodbah tistih, ki so v njihovih očeh »izdali« socializem, Tita in Jugoslavijo: novi oportunisti in konvertiti, od oficirjev JLA do funkcionarjev zveze komunistov, ki so postali nacionalisti. Kot pravi eden od intervjuvancev, je med današnjimi voditelji nacionalističnih strank 70 odstotkov nekdanjih komunistov. Problem zveze komunistov je bil po njegovem ta, da je imela preveč članov in premalo komunistov.

javnih protestov in stavk v Mostarju so se v govorih in izjavah za javnost ljudje sklicevali na Titove čase, ko je bilo bolje.³² Vendar moramo poudariti, da je bilo veliko jugonostalgikov, s katerimi sem govoril, kritičnih tudi do socialistične Jugoslavije. Povedali so mi, da je po njihovem mnenju bila njena nesposobnost, da bi preoblikovala enostrankarski sistem v večstrankarski parlamentarizem, eden njenih največjih neuspehov.

Drugič; čeprav tisti časi niso bili popolni, so bili veliko boljši, kot so sedanjí, mi je zatrdil eden najbolj dejavnih članov sarajevskega društva JBT in tako povzel mnenje številnih Bosancev.³³ Jugonostalgija brani preteklost: njeni pripadniki povečujejo superiorne jugoslovanske čase in jih poskušajo braniti pred novimi ideologijami in njenimi protagonisti (pred starimi nacionalisti, poraženimi v II. svetovni vojni, a večinoma pred tranzicijskimi in

vojnimi dobičkarji – torej novimi elitami, ki se počutijo ogrožene s strani socialističnih načel).³⁴ Opozarjajo na jugoslovanski antifašizem, socialno in zdravstveno zavarovanje, ekonomsko blaginjo, medetnično sobivanje, svobodo, toleranco, kozmopolitizem in na moč ter ugled države v svetu (z rdečim potnim listom smo lahko potovali kamorkoli, jih je veliko poudarilo).

Kot v nekaterih drugih nekdanjih jugoslovanskih republikah ali celo na internetu, Tito nastopa na nekaterih sarkastičnih tiralicah – na plakatih, letakih in majicah – za vse njegove zločine, ker je za petdeset let najstrože prepovedal vojno, lakoto, revščino in šovinizem in ker je osvobodil državo pred fašisti in kolaboranti, zgradil skupnost narodov, zaupal mladim ljudem, podpiral resnično demokracijo, poskrbel za socialno in zdravstveno zavarovanje in brezplačno šolanje, zgradil tovarne, domove, inštitute, ceste in drugo infrastrukturo itd. Navadno so te tiralice anonimne: torej nihče ne ve, kdo je njihov avtor.

Nekatere šole, odvisno od lokalnih entuziastov, prenašajo spomine na veličastno jugoslovansko preteklost na mlajše generacije: v osnovni šoli v Drvarju učenci rišejo slike slavnih bitk, v Banjaluki je v ozadju fotografij dijakov ključavničarske šole Tito itd.

Različne organizacije (večinoma društva JBT in antifašistični veterani) redno praznujejo obletnice pomembnih dogodkov, povezanih s partizanskim bojem, Titom in socialistično epoko z manifestacijami, proslavami, komemoracijami, izleti po ali zunaj Bosne, ki se jih udeležujejo kolektivno ali individualno. Zelo pogosto je antifašistični boj iz II. svetovne vojne simbolično povezan z najbolj nedavno med vojnami: veliko njihovih seminarjev in srečanj se konča s polaganjem cvetja k spomenikom iz vojne v letih 1992–1995.

V zadnjih dveh desetletjih je bilo veliko spomenikov socialističnega režima uničenih, oskrujenjenih z nacionalističnimi ali fašističnimi simboli ali preprosto odstranjenih. Nostalgiki obnavljajo in ohranjajo spomeniške lokacije posamezno ali kolektivno, ali celo postavljajo nove. Za primer: livarna v vzhodni Bosni – prosili so me, naj ne razkrijem, katera – je leta 2007 naredila dva težka doprsna kipa Tita (vsak tehta več kot 300 kilogramov); enega je postavila v Živinica na mesto, kjer je stal uničeni kip, drugega pa na popolnoma novo lokacijo v Gračanici. Podarili so ju lokalnim antifašističnim, partizanskim organizacijam in društvom JBT. Poskus, da bi preimenovali glavno sarajevsko ulico, Ulico Maršala Tita v Ulico Alije Izetbegovića, je naletel na javno nasprotovanje: lokalna društva JBT so se v kampanji pridružila socialnim demokratom in zbrala 24.000 podpisov za ohranitev imena. V drugih mestih so bile pobude, da bi nedavno preimenovanim ulicam vrnili socialistična imena.

Obramba preteklosti gre z roko v roki z upi za prihodnost. To je razvidno iz programa Društva JBT v Banjaluki, ki ima tri cilje: obramba zgodovinske resnice, spoštovanje Titove osebnosti in njegovega dela in prispevati pomemben delež k ponovni gradnji mostov prijateljstva med skupnostmi naših narodov in nacionalnosti.³⁵

Torej tretjič; eden izmed ciljev teh nostalgičnih skupin in organizacij v Bosni je ostati odprt zunanjemu svetu. Organizirajo različne javne dogodke. Poleg proslav so najbolj obiskane razstave v povezavi s tistimi časi, kot je razstava Tito v Bosni in Hercegovini (Sarajevo, 2008), Tito v umetniških delih in Voščilnice Titu (obe v Sarajevu, 2005), Vsi Titovi obiski Banjaluke med letoma 1945 in 1978 (Banjaluka, 2006). Potekajo še simpoziji, okrogle mize in javne razprave na različne teme, potem v antologijah objavijo prispevke. Eno najdejavnejših društev JBT – v Tuzli, prireja skupaj z okoliškimi partizanskimi veterani tovrstne razprave vsakega 25. novembra, na dan, ko bila je leta 1943 v Mrkonjić Gradu vzpostavljena sodobna bosanska državnost.³⁶ Vsako leto razpravljajo o novi temi: zasedanje leta 2005 je potekalo pod naslovom Fašizem – grožnja včeraj, danes, jutri (s približno 150 sodelujočimi), leta 2008 pa pod naslovom Izobraževanje mladih v antifašizmu. Za leto 2009 je bila izbrana tema Neofašizem – nevarnost za kulturo. Njihovi sarajevski tovariši tudi prireajo okrogle mize in izdajajo antologije, kot sta Tito in Bosna in Hercegovina na temo ekstremizma v državi ter Zgodovinski Ne Stalinu. Druga društva JBT, kot je tisto v Banjaluki, izdajajo kratke brošure, ki slavijo socialistično preteklost, recimo Kdo je Tito? – Z ilustracijami (2008) in s podnaslovom Da se mladi naučijo in da starejši ne pozabijo.³⁷ Tudi oni prireajo konference in izdajajo antologije, recimo leta 2009 Antifašistične in napredne tradicije Bosanske Krajine. Namen tovrstnih dogodkov in publikacij je, kot je povzeto v zaključku ene izmed brošur, podpirati antifašistična prizadevanja v boju proti nacifašizmu (Društvo J. B. Tito, 2006: 92). Dvorane, kjer potekajo ti dogodki, so okrašene s fotografijami Tita, nagovori občinstva se seveda začnejo s Tovariši,...

Društva JBT namenjajo posebno pozornost mladim in njihovi izobrazbi v skladu s Titovimi vrednotami, ki so vrednote antifašizma, družbene pravičnosti, bratstva in sožitja. To je bila tudi tema enega izmed simpozijev v Tuzli in publikacij. Tuzlansko Društvo JBT je nanj povabilo ravnatelje osnovnih in srednjih šol, dekane fakultet, predstavnike ministrstev, a le en ravnatelj osnovne šole se ga je udeležil (Društvo J. B. Tito, 2009: 7).³⁸ Njihova ambicija je jasna: da bi antifašistične vsebine in vrednote³⁹ ter tradicija bosanskega antifašizma bili vključeni v šolske kurikule na vseh ravneh (Društvo J. B. Tito, 2009: 11). Tuzlansko Društvo JBT ima tudi podmladek, imenovan Mladi antifašisti Tuzle.

In četrtič; jugonostalgijska na individualni ali kolektivni ravni, najsi bo organizirana ali ne, lahko preraste tudi v politično delovanje. V Bosni je veliko primerov, ki nakazujejo njene politične potenciale, njeno ponovno graditev porušениh mostov, kot so se pogosto izrazili člani društev JBT. Novembra 2004 je sarajevsko Društvo JBT pozvalo predsedstvo Bosne in Hercegovine k umiku odločitve o sodelovanju deminerjev na misiji v Iraku, da ne bi ogrozili njihovih življenj. Pred volitvami so spodbujali volilne upravičence, naj se udeležijo volitev. Med volilno kampanjo so se soci-

³⁵ Glej na primer Program dejavnosti Društva JBT za leto 2009, sprejet na zasedanju 9. februarja 2009.

³⁶ Promocija antologije je vedno 4. maja naslednje leto, na dan Titove smrti ob njegovem spomeniku, pospremljena s spominsko slovesnostjo in kulturnim programom; na zadnji se je zbralo približno 1500 ljudi.

³⁷ Po navedbi vseh njegovih zaslug in predanosti ljudi njemu je zapisano z velikimi črkami: *Na kratko, Tito je bil use, use lepo in dobro, kar smo imeli in kar smo izgubili po njegovi smrti*» (glej brošuro Kdo je Tito? – Z ilustracijami, 47).

³⁸ Predstavljeno je bilo tudi žalostno dejstvo: obstaja več kot 40 šol, ki so »dve šoli pod eno streho«, torej segregirane šole.

³⁹ Kot so »svoboda, demokracija, humanizem, strpnost, solidarnost, ljubezen in odgovornost« (Društvo J. B. Tito, 2009: 13).

⁴⁰ Antifašizem je ideologija prihodnosti, je zatrdil eden izmed intervjuvancev.

⁴¹ Nikola Slavuljica v intervjuju, 20. avgust 2009.

⁴² Tudi oni vztrajajo pri ponovni parlamentarni obravnavi zgoraj omenjenega zakona o prepovedi fašističnih organizacij. Glej E. Muminović, *Prikupljeno više od 50.000 potpisa. Tuzlanski list*, Tuzla, 19. avgust 2009, str. 4.

⁴³ Nikola Slavuljica v intervjuju, 20. avgust 2009.

⁴⁴ Dragan Vasiljević v intervjuju, 23. avgust 2009.

⁴⁵ Slavko Đukić iz Travnika v intervjuju, 8. september 2009.

⁴⁶ Goran Behmen v intervjuju, 17. avgust 2009.

⁴⁷ Zlatko Dukić v intervjuju, 19. avgust 2009.

alni demokrati pogosto simbolično sklicevali na socialistične čase (na primer s predvajanjem socialističnih jugoslovanskih koračnic in proletarskih pesmi na zborovanjih in ob drugih priložnostih). Društva JBT so se pridružila pri obsodbi napovedanega koncerta hrvaškega neoustaškega rokerja Marka Perkovića Thompsona v Bosni. Januarja 2009 se je Društvo JBT iz Goražd pridružilo drugim organizacijam pri lokalnih protestih proti izraelskemu napadu na Gazo. Velikokrat se društva JBT pridružijo različnim humanitarnim akcijam.

Kot goreči nasprotniki neofašističnih organizacij in skupin v Bosni in Hercegovini⁴⁰ so se pridružili antifašističnim in partizanskim organizacijam in sedmim drugim nevladnim organizacijam in leta 2008 so po treh letih priprav po uradni poti predlagali zakon o prepovedi dejavnosti fašističnih in neofašističnih organizacij in rabe njihovih simbolov. Pozivi in argumenti v prid temu zakonu so bili večkrat poudarjeni tudi na njihovih srečanjih in okroglih mizah. Zakon vendarle ni bil sprejet, ker so se nacionalistične stranke ustrašile, da bi izgubile podporo svojih še bolj nacionalističnih privržencev in zaveznikov.⁴¹ Poleti leta 2009 je še antifašistična skupina z imenom Front zbrala več kot 50.000

podpisov za peticijo za prepoved Četniškega gibanja Ravna Gora (15.000 podpisnikov je bilo iz Republike srbske).⁴²

Iz intervjujev in pogovorov, ki sem jih imel, ter iz analize nostalgичnih besedil in vizualnega gradiva sklepam, da emancipatorni, racionalni, na prihodnost osredinjeni, kritični pogledi in stališča prevladujejo nad pasivnimi, emocionalnimi in na preteklost osredinjenimi pogledi. Z besedami predsednika tuzlanskega Društva JBT: Popolnoma nam je jasno, da se socialistični politični sistem ne more vrniti, kot tudi ne Jugoslavija, Tito, ali odnosi, ki smo jih imeli takrat – želimo samo, da bi naša vlada in družba kot celota spoznali, da bi se lahko določene stvari storilo bolje.⁴³ Katere so bile te stvari, ki so bile izjemno dobro rešene, je jasno: socialno in zdravstveno zavarovanje, varnost, blaginja, kultura sožitja, medsebojno zaupanje in spoštovanje. Tajnik bihaškega Društva JBT je odločen, ko gre za cilje njihovega delovanja: premagati vse nacionalne ovire, ki so glavne pri podpiranju vladajočih nacionalističnih strank.⁴⁴ Razpravljavec na eni okroglih miz, ki jih je organiziralo društvo JBT, je predlagal, kaj bi moralo biti storjeno v Bosni: normalno delujoča država, učinkovita vlada, reforma policije, zaprtje vojnih kriminalcev, preoblikovanje nacionalne televizije (Društvo J. B. Tito, 2006: 55, tudi 87). Predsednik Društva JBT iz Travnika je prepričan o njihovem cilju: združena Bosna in Hercegovina po jugoslovanskem vzorcu: njena integracija v Evropo ter močna, industrijska in blaginjska država.⁴⁵

Predsednik sarajevskega Društva JBT, visoki funkcionar na ministrstvu za zunanje zadeve, v sredini tridesetih, razlikuje emotivno jugonostalgijo starejših generacij od racionalne in nenostalgичne izbire mlajših generacij, da se pridružijo društvu JBT. Ambicija društva po njegovih besedah ni kult osebnosti, temveč nujnost prenosa in prilagoditve nekaterih prednosti iz jugoslovanskih časov – kot so socialno in zdravstveno zavarovanje, varnost, svoboda gibanja – v sedanjost.⁴⁶ Skoraj enake besede so uporabili tudi predsednik Zveze društev JBT (naša dejavnost ni v poveljevanju Titove karizme, temveč v promociji antifašizma in boja za svobodo, spoštovanje in dostojanstvo⁴⁷), predsednik banjaluškega Društva JBT (ne gre za nostalgijo, temveč za odpor

⁴⁸ Mirko Raca v intervjuju, 21. avgust 2009.

proti novim nacionalističnim silam, ki uničujejo vse, kar je bilo dragocenega ustvarjenega v prejšnjem sistemu; na kratko, moramo braniti resnico⁴⁸), ter slovenski govorec, ki je na zborovanju leta 2008 v Jajcu dejal, da Slovenci nismo tukaj zaradi nostalgije, temveč zaradi avnojskih načel, ki so naša sedanost in prihodnost,⁴⁹ za kar je prejel bučen aplavz.

Kako premakniti Bosno in Hercegovino – in celotno regijo nekdanje Jugoslavije – z mrtve točke? Nostalgiki vidijo vodila za negotovo bosansko prihodnost v jugoslovanski preteklosti. Prihodnost anticipirajo s priklicevanjem socialistične preteklosti,⁵⁰ recimo s Titovimi besedami Bosna in Hercegovina je edina ustrezna in mogoča rešitev za njene narode in nacionalnosti. Ohranite to ustrezno rešitev in ne dovolite, da bi jo kdo ogrozil. Eden vodilnih branilcev Sarajeva med vojno 1992–1995, Jovan Divjak, je tudi prepričan, da ideja Avnoja in Tita, ki ga je vodil, za Bosno in Hercegovino pomeni predvsem prvo možnost enakopravnega sobivanja vseh treh narodov (Škerl Kramberger, 2008: 18). Eden zadnjih jugoslovanskih predsednikov predsedstva, Raif Dizdarević, ki je pozneje, leta 2003, postal prvi predsednik Zveze Društev JBT (zdaj je njen častni predsednik), je velikokrat poudaril, da sta ZavnoBiH in Avnoj zagotavljala enake pravice bosanskim Srbom, Hrvatom in Bošnjakom, in morata biti spoštovana tudi v prihodnje (Dizdarević, 2009: 12–15). Banjaluški titoisti želijo na primer utrditi množičnost antifašizma, ki bo zagotavljal ustrezne družbeno-politične spremembe in zelo zaželeno skupnost ljudi in narodov, tj. skupnost kapitala, družbene pravičnosti in zaupanja.⁵¹ Predsednik zveze borcev Bosne in Hercegovine Jure Galić je dejal, da so zborovanja – kot je bila 65. obletnica Avnoja v Jajcu – pokazala, da se morajo antifašisti boriti proti fašizmu, nacizmu, šovinizmu, sovraštvu in destruktivnim silam, tako lokalno kot globalno (Škerl Kramberger, 2008: 18). Na kratko: Naj nam bo primer Tita kažipot (Društvo J. B. Tito, 2009: 28).

Veliko intervjuvancev je sklenilo pogovor z napovedmi družbene revolucije, ki bo obnovila pozitivne vrednote prejšnjega sistema, ker trenutni položaj ne more trajati večno. V skoraj eshatološkem tonu napovedujejo kaznovanje vojnih kriminalcev, dobičkarjev, spodbujevalcev sovraštva in tajkunov – potemtakem vseh tistih, ki so bili krivi za nesreče zadnjih dveh desetletij. Na plakat z anonimnim avtorjem so bili vključeni radikalnejši pozivi: pod sliko Tita, narodnega heroja, je bil komentar kjer sem končal..., pod sliko Željka Komšića, zlate lilije, komentar ...nadaljujete vi...; nad obema pa je bilo geslo Edina rešitev – revolucija, obdano s tremi rdečimi zvezdami.

Za konec

Podobno kot v nekaterih drugih primerih, se ljudje po mučnih in katastrofičnih dogodkih nostalgичno vračajo v preteklost, da bi artikulirali svoj novi položaj in želje za prihodnost: »ustvarjalno predružačeni nostalgичen spomin postane eden od načinov, s katerimi si zgradijo novo skupnostno kulturo in kolektivno identiteto, ki naj služi njihovim spremenjenim potrebam«.⁵² Bosanski jugonostalgiki ne samo nemočno in brezupno žalujejo za časi, dogodki in osebnostmi, ki so nepreklicno minili, temveč iz njih črpajo moč in navdih pri prizadevanju za boljšo prihodnost. Jugonostalgija podpira vrednote, ki bodo lahko v prihodnosti uveljavljene.

⁴⁹ Janez Stanovnik, predsednik Zveze združenj borcev za vrednote NOB Slovenije. Te vrednote so štiri: enakost med narodi; demokracija in antifašizem; svoboda, bratstvo in enotnost; ter mir. Osební zaznamki avtorja.

⁵⁰ Ali se celo sklicujejo na *strpnost in skupno življenje, ki v Bosni traja od nek-daj ...* (Društvo J. B. Tito, 2009: 10).

⁵¹ Iz njihovega programa za leto 2009.

⁵² Kot je bilo v primeru avstrijskih beguncev pred nacizmom v Latinski Ameriki. Glej Spitzer, 1999:

ne, mi je zatrdil eden od intervjuvancev.⁵³ Profesor politologije na Univerzi v Sarajevu Nerzuk Ćurak ima prav, ko poudarja, da sklicevanje na Avnoj ni nostalgija, temveč poziv BiH, naj se vrne k svojemu političnemu in kulturnemu napredku. Ne gre za govoričenje starcev, temveč je to zelo odgovorna gesta ljudi, ki vedo, kaj je Bosna in Hercegovina (Škerl Kramberger, 2008: 18). Ne zanikajo realnosti – kar se pogosto očita sentimentalnim nostalgikom – začenši na simbolni ravni: proslave se začnejo z bosansko himno, v pisarnah Društev JBT kot tudi na drugih javnih mestih z nostalgичnimi potezami je tudi bosanska zastava in drugi novi simboli. Živijo tu-in-zdaj, branijo ne samo to, kar imajo za pomembno iz preteklosti, temveč si prizadevajo tudi za vključevanje tega v sedanjost. Na kratko: v njihovih besedah in dejavnostih prepoznavam preplet žalosti, jeze, upanja in celo konkretnega političnega angažmaja.

Pasivna nostalgija na eni strani ne moleduje za vrnitev »izgubljenega raja«, temveč ritualizira prav nemožnost tega dejanja. Emancipatorna nostalgija je na drugi strani daleč od tega, da bi bila omamljena z boljšo preteklostjo (ki – če zavzamemo radikalno stališče – nikoli ni obstajala kot taka), temveč se usmerja k boljši prihodnosti. Sklicuje se na ozaljšano preteklost, da bi sedanjost izpostavila kritiki in pokazala, na katerih preteklih tradicijah moramo graditi prihodnost.

Literatura

- BOYM, S. (2001): *The Future of Nostalgia*. New York, Basic Books.
- CHASE, M. (1989): *This is no Claptrap: This is our Heritage*. V *The Imagined Past – History and Nostalgia*, ur. C. Shaw in M. Chase. Manchester, New York, Manchester UP.
- DAVIS, F. (1979): *Yearning for Yesterday – A Sociology of Nostalgia*. New York, London, The Free Press, Collier Macmillan Publishers.
- DIZDAREVIĆ, R. (2009): Zahvaljujuči odlukama ZAVNOBIH-a ova zemlja je i u onom ratu bila spremna za državnost. *Glas antifašista*, poletje 2009: 12–15.
- DRUŠTVO J. B. TITO (2006): *Fašizam – pretnja juče, danas, sutra*. Tuzla, Društvo J. B. Tito, Udruženje boraca Narodnooslobodilačkog antifašističkog rata 1941–1945.
- DRUŠTVO J. B. TITO (2009): *Vaspitanje i obrazovanje mladih u antifašizmu*. Tuzla, Društvo J. B. Tito, Udruženje antifašista i boraca Narodnooslobodilačkog rata 1941–1945,
- HUYSEN, A. (1995): *Twilight Memories – Marking Time in a Culture of Amnesia*. New York, Routledge.
- JAMESON, F. (2005): *Archaeologies of the Future – The Desire Called Utopia and Other Science Fictions*. New York, London, Verso.
- MUMINOVIĆ, E. (2009): Prikupljeno više od 50.000 potpisa. *Tuzlanski list*, 19.8.2009: 4.
- SPITZER, L. (1999): *Back Through the Future: Nostalgic Memory and Critical Memory in a Refuge from Nazism*. V *Acts of Memory – Cultural Recall in the Present*, ur. M. Bal, J. Crewe in L. Spitzer: Hanover in London, Dartmouth College.
- STEWART, S. (2003): *On Longing – Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*. Durham and London, Duke UP.
- STURKEN, M. (2007): *Tourists of History – Memory, Kitsch, and Consumerism from Oklahoma City to Ground Zero*. Durham, London, Duke UP.
- ŠKERL KRAMBERGER, U. (2008): Če se sile miru ne bodo zedinile, bo človeštvo naredilo samomor. *Dnevnik, Objektiv*, 6.12.2008: 18.
- VELIKONJA, M. (2008): *Titostalgija*. Ljubljana, Mirovni inštitut,